



О.В. Бринзанська
аспірантка Інституту
держави і права
ім. В.М. Корецького
НАН України

Summary
Analyses criminal-legal notion
of "violence" as a means of com-
mitment of crime, envisaged by
Article 392 of the Criminal Code
of Ukraine, in particular in the
forms of terrorizing of convicted
persons in penitentiary institu-
tions and attack on their staff

Насильство як окремий прояв дій, що дезорганізують роботу установ виконання покарань

У ст. 392 Кримінального кодексу України (далі — КК) передбачена відповідальність за дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань. Такі злочинні діяння є окремим видом злочинів проти правосуддя. Проблеми кримінально-правової охорони діяльності зазначених установ були предметом досліджень багатьох науковців, зокрема М.І. Бажанова, О.М. Джужі, П.С. Матишевського, В.В. Мульченка, В.І. Осадчого, О.І. Плужник, А.А. Стрижевської, В.І. Тютюгіна, М.І. Хан-Магомедова та ін., однак саме діям, що дезорганізують роботу установ виконання покарань, в юридичній літературі приділено недостатньо уваги. Це пов'язано з тим, що у Кримінальному кодексі УРСР 1960 р. (далі — КК 1960 р.) та радянській кримінально-правовій науці такі злочинні діяння розглядались як злочин проти держави, а не проти правосуддя, що зумовило їх дослідження поза кримінально-правовою охороною забезпечення реалізації завдань правосуддя. Після набуття чинності КК України 2001 р. у вітчизняній кримінально-правовій науці не проводилось досліджень, присвячених цій темі. Варто зазначити, що порівняно зі ст. 69¹ КК 1960 р. ст. 392 чинного КК не зазнала істотних змін, за винятком виключення кваліфікованого виду дій, що дезорганізують роботу установ виконання покарань, пов'язаного зі скасуванням визнання засудженого особливо небезпечним рецидивістом, та підвищення верхньої і нижньої межі строків покарання, яке може бути призначено за вчинення такого злочину. Водночас, оскільки окремі об'єктивні прояви злочину, передбаченого ст. 392 КК (тероризування засуджених в установах виконання покарань та напад на адміністрацію), за своєю сутністю є актами насильства, виникають проблеми при розрізненні дій, що дезорганізують роботу цих установ, та злочинів, що посягають на життя і здоров'я особи. Положення постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 березня 1993 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з порушенням режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі» (далі — постанова Пленуму від 26 березня 1993 р. № 2) частково не відповідають положенням чинних КК та Кримінально-виконавчого кодексу України (далі — КВК) і тому не можуть враховуватись при кваліфікації злочину, передбаченого ст. 392 КК.

Викладені теоретичні та практичні проблеми обумовлюють мету цієї статті — аналіз кримінально-правового поняття «насильство» як способу вчинення злочину, передбаченого ст. 392 КК, зокрема у формах тероризування засуджених в установах виконання покарань та нападу на адміністрацію таких установ.

За визначенням, насильством є застосування фізичної сили до когонебудь; застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось¹. У чинному КК поняття «насильство» вживаєть-

¹ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.: Ірпінськ, 2009. — С. 735.

ся в статтях Особливої частини як конструктивна або кваліфікуюча ознака злочинів окремих видів (наприклад, у ч. 2 ст. 143, ч. 1 ст. 144, ст. 146, ч. 2 ст. 161, ст. 189, статтях 258¹, 345, 346, 350, 377, 398, 405, 433). Водночас у КК використовують близький за значенням термін «примушування» (статті 174, 180, 280, 301, 303, 355, 373 КК). Проте, незважаючи на широке застосування поняття «насильство», у КК немає його визначення. Узагальнюючи дефініції, сформульовані українськими науковцями, зокрема О.Л. Гуртовенком, І.І. Давидович, О.І. Дітріх, О.І. Ігнатовим, М.І. Пановим та ін., можна виокремити такі ознаки насильства: 1) суспільна небезпечність та протиправність; 2) фізичний або психічний вплив на тіло, психіку, свободу особи; 3) вчинення такого впливу всупереч бажанню людини; 4) потенційна можливість заподіяння шкоди здоров'ю особи або створення небезпеки для її життя².

Оскільки окремі об'єктивні прояви злочину, передбаченого ст. 392 КК (тероризування засуджених в установах виконання покарань та напад на адміністрацію), за своєю сутністю є актами насильства, виникають проблеми при розрізненні дій, що дезорганізують роботу цих установ, та злочинів, що посягають на життя і здоров'я особи

Крім цього, в деяких статтях КК вживаються поняття «погроза застосування насильства», «насильство, небезпечне для життя або здоров'я особи» та «насильство, що не є небезпечним для життя або здоров'я особи», які стали предметом офіційного тлумачення в постановях Пленуму Верховного Суду України. Водночас у кримінально-правовій доктрині широко висвітлені поняття «фізичне та психічне насильство». Зокрема, фізичне насильство — це протиправний умисний фізичний вплив на тіло іншої особи всупереч її волі, що завдає різну за ступенем тяжкості шкоду здоров'ю або життю, а також може обмежувати свободу пересування особи без порушення тілесної недоторканості³. А психічне насильство — це умисний вплив на психічну сферу організму людини. Воно може здійснюватись у формах погроз насильством (висловлення наміру заподіяти особі фізичну шкоду), образ, спрямованих на завдання потерпілому психічної травми з метою помсти або насильницького впливу на його волю, глумління, збиткування, знуцання, якщо воно не поєднане зі спричиненням фізич-

ної шкоди⁴. Проте у положеннях КК передбачена лише одна форма такого виду насильства — погроза фізичним насильством.

Діяння, які охоплює поняття «насильство» як кваліфікуюча ознака злочину, визначаються диспозицією норми, що передбачає відповідальність за конкретний злочин, та судовою практикою. Поєднання ж злочину із умисним вбивством або нанесенням тяжкого тілесного ушкодження кваліфікується за сукупністю злочинів, якщо інше не передбачено нормами КК

Варто зазначити, що у кримінології насильницькими злочинами визнають умисні кримінально карані діяння, які посягають на життя та здоров'я особи (умисні вбивства, умисні тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, побої, катування, доведення до самогубства, погроза вчинити вбивство, з'валтування). Дехто з науковців як насильницькі розглядає також злочини, що посягають на фізичну свободу та тілесну недоторканість особи, зокрема незаконне позбавлення волі або викрадення людини та захоплення заручників (статті 146, 147 КК)⁵. Водночас кримінально-правове поняття «насильство» є вужчим за кримінологічне. Зокрема, у п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» зазначено, що у разі поєднання фізичного насильства, передбаченого статтями 152, 153 КК, із заподіянням потерпілій особі умисного тілесного ушкодження середньої тяжкості дії винної особи необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених відповідними частинами ст. 122 КК та статей 152 або 153 цього Кодексу. Подібним чином кваліфікуються порушення недоторканості житла, поєднане з насильством (ч. 2 ст. 162 КК), та примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку, поєднане з насильством (ст. 174 КК). Насильством у цьому випадку вважається завдання ударів, побоїв, нанесення легких тілесних ушкоджень⁶. Водночас перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ч. 2 ст. 180 КК), поєднане із нанесенням тілесних ушкоджень будь-якого ступеня тяжкості, кваліфікується за сукупністю злочинів. Таким чином, діяння, які охоплює поняття «насильство» як кваліфікуюча ознака злочину,

² Див.: Давидович І. Насильство проти правоохоронців // Юридичний вісник України. — 2007. — № 7. — С. 8.

³ Див.: Дітріх О. Загальна характеристика корисливих посягань на власність із застосуванням насильства // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 10. — С. 119.

⁴ Див.: Хахуда Ю. Насильство як спосіб перешкоджання здійсненню виборчого права // Право України. — 2003. — № 4. — С. 102—103; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К., 2001. — 1104 с.

⁵ Див.: Ігнатов О. Кримінальне насильство // Право України. — 2005. — № 3. — С. 67—71.

⁶ Див.: Кримінальне право України: Особлива частина / За ред. М.І. Бажанова та ін. — К.; Х., 2001. — 494 с.

визначаються диспозицією норми, що передбачає відповідальність за конкретний злочин, та судовою практикою. Поєднання ж злочину із умисним вбивством або нанесенням тяжкого тілесного ушкодження кваліфікується за сукупністю злочинів, якщо інше не передбачено нормами КК.

Розгляньмо поняття «тероризування засуджених в установі виконання покарань» та «напад на адміністрацію установи виконання покарань», а також їх співвідношення з поняттям «насильство». У постанові Пленуму від 26 березня 1993 р. № 2 тероризування визначається як застосування насильства або погрози його застосування з метою примусити засуджених, які стали на шлях виправлення, відмовитись від сумлінного ставлення до праці, додержання правил режиму, а також вчинення таких дій із помсти за виконання громадських обов'язків щодо зміцнення дисципліни й порядку в установах виконання покарань. Крім того, тероризуванням слід вважати знущання над засудженими. Отже, за змістом цієї постанови поняття «тероризування» охоплює й поняття «насильство», тобто умисний фізичний або психічний вплив однієї особи на іншу проти її волі, що спричиняє фізичну, моральну, майнову шкоду або містить загрозу заподіяння шкоди із злочинною метою.

Вбивство з необережності не можна вважати нападом на адміністрацію зазначеної установи і за наявності необхідних ознак слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. 392 КК та відповідною частиною ст. 117 цього Кодексу

За змістом п. 8 зазначеної постанови тероризування засуджених, поєднане з умисним вбивством або із заподіянням умисних тяжких тілесних ушкоджень, слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених відповідними статтями кримінального закону. Тобто фізичним насильством, що охоплюється поняттям «тероризування», можна вважати лише завдання ударів, побоїв, нанесення легких тілесних ушкоджень та тілесних ушкоджень середньої тяжкості.

Іншим об'єктивним проявом дій, що дезорганізують роботу установ виконання покарань, є напад на адміністрацію таких установ. У п. 2 постанови Пленуму від 26 березня 1993 р. № 2 роз'яснено, що нападом на адміністрацію місця позбавлення волі є вчинення насильницьких дій (зв'язування, відібрання зброї, нанесення побоїв або тілесних ушкоджень, вбивство та ін.), а також погроза застосування насильства стосовно представника адміністрації у зв'язку з його законною службовою діяльністю, при наявності реальних підстав побоювання негайного виконання цієї погрози. Загалом ми погоджуємося з наведеним визначенням поняття «напад», однак вважаємо, що до зазначеного переліку слід додати незаконне об-

меження свободи дій представників адміністрації. Проте деякі положення п. 2 цієї постанови викликають критику. Зокрема, відповідно до зазначеного пункту постанови однією з насильницьких дій під час нападу на адміністрацію установи виконання покарань є вбивство потерпілого. По-перше, якщо йдеться про умисне вбивство, то злочин, передбачений ст. 115 КК, є більш тяжким. По-друге, ч. 2 п. 8 згаданої постанови містить положення, протилежне за змістом п. 2: напад на адміністрацію, поєднаний з умисним вбивством та заподіянням тяжких тілесних ушкоджень, кваліфікується за сукупністю злочинів, передбачених ст. 392 та відповідними частинами статей 115 або 121 КК. Таку суперечність слід усунути в новій редакції постанови Верховного Суду України про практику розгляду кримінальних справ про злочини, що посягають на діяльність кримінально-виконавчої системи.

Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого, кваліфікується виключно за ст. 116 КК, оскільки складом злочину, передбаченим ст. 392 цього Кодексу, охоплюється лише напад на адміністрацію установи виконання покарань, що вчиняється у зв'язку із законною службовою діяльністю потерпілого. Напад, що вчиняється на представника адміністрації установи виконання покарань у разі порушення ним законності під час виконання своїх службових обов'язків, слід кваліфікувати як злочин проти особи.

Вбивство з необережності не можна вважати нападом на адміністрацію зазначеної установи і за наявності необхідних ознак слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. 392 КК та відповідною частиною ст. 117 цього Кодексу. Такої позиції дотримуються й інші дослідники, зокрема, М.І. Бажанов, А.Я. Светлов, В.І. Тютюгін та ін.⁷ Цікаво, що у радянській правозастосовній практиці впродовж тривалого часу домінував інший підхід. Згідно з постановою Пленуму Верховного Суду СРСР від 3 грудня 1962 р. напад на адміністрацію або тероризування засуджених, які супроводжувались погрозами, нанесенням тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості або вбивством потерпілого, кваліфікувалися як дії, що дезорганізують роботу виправних установ, і не потребували додаткової кваліфікації за іншими статтями кримінального закону⁸. У постанові від 21 червня 1985 р.

⁷ Див.: Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть особенная. / Отв. ред. А.Я. Светлов, В.В. Сташис. — К., 1985. — С. 405.

⁸ Див.: Советское уголовное право. Часть особенная / Под ред. В.Д. Меньшагина, Н.Д. Дурманова, Г.А. Кригера. — М., 1964. — С. 62.

Пленум Верховного Суду СРСР змінив свою позицію, роз'яснюючи, що додаткової кваліфікації не потребують напад на адміністрацію та тероризування засуджених, які супроводжуються погрозами, побоями, нанесенням легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, тоді як вбивство та нанесення тяжких тілесних ушкоджень кваліфікуються за сукупністю злочинів⁹.

Оскільки і тероризування засуджених, і напад на адміністрацію установи виконання покарань фактично є насильницькими діями, вважаємо за доцільне замінити ці поняття на «застосування насильства» з одночасним введенням до ст. 392 КК вказівки щодо мотиву цих дій, а саме — перешкоджання виправленню засудженого або помсти за сприяння адміністрації чи органу кримінально-виконавчої системи, а також пов'язаність застосування насильства стосовно працівника установи кримінально-виконавчої системи з його службовою діяльністю

Отже, нанесення побоїв, легких тілесних ушкоджень та тілесних ушкоджень середньої тяжкості, обмеження волі представника адміністрації, якщо воно не пов'язане із захопленням заручників, вважається нападом на адміністрацію установи виконання покарань і не потребує додаткової кваліфікації. У випадках, коли напад на адміністрацію установи супроводжується захопленням заручників або організацією масових заворушень, насильством над особою, погрозами, підпалами, знищенням майна, опором представникам влади із застосуванням зброї або предметів, що використовуються як зброя, дії винних осіб кваліфікуються за сукупністю злочинів — за ст. 392 та відповідною статтею КК.

Відповідальність згідно зі ст. 392 цього Кодексу настає також за погрозу застосування насильства при наявності реальних підстав для виконання цієї погрози, оскільки такі діяння є різновидом психічного насильства.

На нашу думку, доцільно спростити диспозицію норми, закріплену у ст. 392 КК, й замінити поняття «тероризування» та «напад» на «застосування насильства». Термін «тероризування» і похідне від нього дієслово «тероризувати» означають застосування насильства або залякування щодо його застосування з метою примушування потерпілого до вчинення певних дій. Цей термін походить від латинського слова «terror», що означає емоції страху та жаху, а в суспільних науках він набув дещо ширшого значення — політика переслідування та залякування противника насильницькими діями¹⁰. Слід відзначити спорідненість понять «тероризування» і

«терористичний акт». Так, відповідно до ст. 258 КК терористичний акт — це застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створюють небезпеку для життя чи здоров'я людини або заповідання значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинити зазначені дії з тією самою метою. Очевидно, за-

стосовуючи поняття «тероризування» у ст. 392 КК, законодавець мав на меті підкреслити, що фізичне або психічне насильство щодо засуджених вчиняється з метою залякування останніх та впливу на їхню поведінку, зокрема на відмову від її правомірної форми.

Оскільки і тероризування засуджених, і напад на адміністрацію установи виконання покарань фактично є насильницькими діями, вважаємо за доцільне замінити ці поняття на «застосування насильства» з одночасним введенням до ст. 392 КК вказівки щодо мотиву цих дій, а саме — перешкоджання виправленню засудженого або помсти за сприяння адміністрації чи органу кримінально-виконавчої системи, а також пов'язаність застосування насильства стосовно працівника установи кримінально-виконавчої системи з його службовою діяльністю. Це дасть змогу спростити кваліфікацію злочинного діяння за ст. 392 КК. Водночас пропонуємо ввести до цієї статті КК поняття «насильство, що не є небезпечним для життя та здоров'я особи» та «насильство, небезпечне для життя та здоров'я особи».

Приклади подібного конструювання норми вже є у кримінальному законі України: зокрема, йдеться про статті, які передбачають відповідальність за протидію законній господарській діяльності (ст. 206 КК), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст. 278 КК), примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків (ст. 280 КК), викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 308 КК), викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 312 КК), викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх

⁹ Див.: Уголовное право УССР. Часть особенная / Под ред. М.И. Бажанова, П.С. Матышевского, В.В. Сташиса. — К., 1989. — 502 с.

¹⁰ Див.: Мохончук С. Кримінальна відповідальність за тероризм: Автореф. дис. канд. юрид. наук. — Х., 2000. — С. 8.

аналогів (ст. 313 КК), примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК). Визначення «наси́льство, що не є небезпечним для життя та здоров'я потерпілого» та «наси́льство, небезпечне для життя та здоров'я потерпілого», сформульовані в постанові Пленуму Верховного Суду України від 12 грудня 1992 р. № 12 «Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності», на нашу думку, є цілком прийнятними і для цього випадку. Наси́льство, що не є небезпечним для життя та здоров'я потерпілого, слід розуміти як заподіяння легкого тілесного ушкодження, що не призвело до короткочасного розладу здоров'я або короткочасної втрати працездатності, а також вчинення інших насильницьких дій (нанесення ударів, побоїв, обмеження чи незаконне позбавлення волі за умови, що вони не були небезпечними для життя та здоров'я в момент заподіяння). Наси́льство ж, небезпечне для життя та здоров'я потерпілого, — як заподіяння легкого тілесного ушкодження, що спричинило короткочасний розлад здоров'я або короткочасну втрату працездатності, тілесні ушкодження середньої тяжкості або тяжкі тілесні ушкодження, а також інші насильницькі дії, які не призвели до таких наслідків, але були небезпечними для життя та здоров'я в момент заподіяння. Погроза насильством як прояв психічного впливу охоплюється поняттям «наси́льство, що не є небезпечним для життя та здоров'я

особи». Водночас інші прояви психічного насильства можуть кваліфікуватись як насильство, небезпечне для життя та здоров'я, залежно від шкоди, завданої потерпілому.

Таким чином, тероризування засуджених в установах виконання покарань та напад на адміністрацію таких установ фактично є проявами насильницьких дій. З метою спрощення диспозиції норми, закріпленої у ст. 392 КК, вважаємо доцільним викласти зазначену статтю в іншій редакції, розділивши її на кілька частин, перші дві з яких мали б такий зміст:

«Стаття 392. Дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань

Застосування насильства, що не є небезпечним для життя та здоров'я, стосовно засудженого з мотивів перешкодження його виправленню або помсти за сприяння адміністрації чи правоохоронним органам, а також щодо працівника установи виконання покарань у зв'язку з його службовою діяльністю, карається, — ...

Застосування насильства, небезпечного для життя та здоров'я, щодо засудженого або працівника установи виконання покарань за наявності обставин, передбачених у ч. 1 цієї статті, карається, — ...».

Одержані висновки мають важливе значення для визначення соціальної сутності дій, що дезорганізують роботу установ виконання покарань, та їх відмежування від інших злочинів, зокрема злочинів проти життя та здоров'я особи.



До відома авторів

Редакція «Вісника Верховного Суду України» приймає до розгляду оригінали авторських статей/матеріалів обсягом не більше одного авторського аркуша (40 тис. знаків) українською мовою у друкованому та електронному вигляді (формат текстового файла .rtf або .doc, кегль шрифту 14 pt, інтервал між рядками 1.5). Рукописні оригінали не приймаються.

Оригінал має бути обов'язково підписаний автором (усіма співавторами). До нього додаються фото авторів (розмір 10x15 см), віддруковане на фотопапері без тиснення або записане на електронному носії (формат відповідного файла .jpr, розподільна здатність зображення 300 dpi), а також короткі анкетні дані: повністю прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посада, вчений ступінь, адреса (із зазначенням поштового індексу та адміністративного району, в тому числі у місті), контактні телефони, факс, адреса електронної пошти, ідентифікаційний номер. Ілюстрації (фотографії) до тексту також мають супроводжуватися відповідними підписами.

Відповідно до вимог ВАК наукові статті повинні мати такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких пропонується розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з проведеного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

До тексту статті долучається анотація (у середньому — 500 друкованих знаків) українською мовою, а також рішення кафедри вузу чи відділу наукової установи про рекомендацію статті до опублікування.

Якщо статтю або окремі її фрагменти (цитати, епіграф тощо) перекладено українською мовою з російської, англійської або іншої іноземної мови, необхідно подати ксерокопію оригіналу.

Автори мають дотримуватися таких вимог до оформлення посилань на літературні джерела: зазначити прізвища авторів, укладачів, відповідальних редакторів та ін., видавництво, рік і місце видання, загальну кількість сторінок або номер сторінки, з якої взято цитату. Бібліографічний опис іноземних джерел потрібно подавати мовою оригіналу, долучаючи до статті ксерокопії титульних сторінок цих видань. Нумерація виноска має бути єдиною для всієї статті (а не для кожної сторінки окремо), наводити їх слід на відповідних сторінках, а не в кінці статті.

При посиланні на нормативно-правовий акт необхідно зазначити його повну назву, дату прийняття, номер (для відомих — коли і ким затверджено), коли й за яким номером зареєстровано в Міністерстві юстиції України, а також офіційне джерело опублікування первісного тексту та змін і доповнень.

Автори не повинні передавати ці ж матеріали іншим виданням до вирішення питання про їх опублікування у «Віснику Верховного Суду України». Редакція може не поділяти думку авторів статей. Відповідальність за достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, точність посилань на нормативні акти й інші джерела несуть автори.

Рукописи повертаються лише в разі, коли буде визнано доцільним їх доопрацювання. Редакція має право редагувати, скорочувати надіслані матеріали та змінювати їхні назви з подальшим погодженням із автором.